

ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

*«Դեպի ժողովուրդը, դեպի բնությունը,
հայր՝ ց գրողներ...»¹:*

Այսպես հնչեց Թումանյանի թևավոր կոչը 1890-ական թվականներին հայ իրականության մեջ: Եվ այդ կոչն էլ դարձավ նրա ամբողջ ճանապարհի ուղեցույցն ու նշանաբանը: Այս մասին տարիներ անց Դ. Դեմիրճյանը պիտի գրեր. «Ժողովրդայնությունը դարձավ Թումանյանի թեորիան և պրակտիկան»²:

Թումանյանի ժողովրդայնությունը շատ լայն ու բազմակողմանի խնդիր է, որի հետ ուղղակի կամ անուղղակի կապվում է նրա ողջ ժառանգությունը:

Գուրգեն Սևակը, հայ գրական լեզվի պատմության մեջ մեծ տեղ հատկացնելով Հովհաննես Թումանյանի լեզվին, գրում է. «Հանրաձանոթ է, որ Հովհ. Թումանյանի լեզուն ժողովրդային է, բայց այդ ճշմարտությունը միայն տպավորության հետևանք է, և քանի որ դեռ գիտականորեն չի պարզված այդ տպավորության աղբյուրը, նա չի կարող սխալ հասկացվել ու մեկնվել»³: Եվ իրոք, 19-րդ դարի վերջում և 20-րդ դարի սկզբում քննադատների մեծ մասը Թումանյանի լեզվի ժողովրդայնությունը հակամետ էր բացատրելով «էս» ու «էն»-ով և բարբառային բառերով: Սա մի մեծ սխալ էր սակայն, որ, Սևակի խոսքերով ասած, «ճակատագրական նշանակություն ունեցավ մեր գրականության լեզվի համար, քանի որ բազմաթիվ հեղինակներ, ցանկանալով օգտագործել Թումանյանի հնարները՝ իրենց լեզվին ժողովրդայնության ոգի տալու նպատակով, աշխատեցին որքան կարելի է շատ գործածել բարբառային բառեր և ձևեր, գործածել նաև էս ու էն-ը: Բայց չհասան ցանկացած արդյունքին»⁴:

Լեզվի այն որակը, որ կոչվում է Թումանյանի կամ Թումանյանական լեզու, ձեռք է բերվել տարիների համառ ստեղծագործական աշխատանքի շնորհիվ: Թումանյանի լեզվի պատմության մեջ Գ. Սևակը առանձնացնում է երեք փուլ.

1. 1881-1887 թթ.
2. 1887-1900 թթ.
3. 1900-1923 թթ.

Ռաֆայել Իշխանյանը Թումանյանի լեզվի զարգացման հետևյալ շրջաններն է առանձնացնում.

1. 1880-ական թվականների առաջին կես՝ պատկանյանական-շահագիզյան լեզվի իշխանություն:
2. 1886-1889 թվականներ՝ ժողովրդաբարբառային խոսքի առատ օգտագործում՝

¹ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1969, հ. 6, էջ 108:

² Դեմիրճյան Դ., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1987, հ. 12, էջ 139:

³ Սևակ Գ., Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 82:

⁴ Նույն տեղում:

նախորդ լեզվառճին զուգահեռ:

3. 1890-ական թվականներ՝ վերադարձ դեպի պատկանյանական-շահագիզյան լեզուն, սակայն ժողովրդային խոսքի առանձին օգտագործումներով:

4. 1900-ական թվականների սկզբից մինչև կյանքի վերջը՝ բուն թումանյանական, ժողովրդայնացված գրական լեզվի շրջան:

Փաստորեն, Թումանյանի գրական գործունեության սկիզբը 1881 թ. է համարվում: Արամ Ինճիկյանը Թումանյանի ստեղծագործական կյանքի սկիզբը համարում է 1879 թ.՝ հիմք ընդունելով Բանաստեղծի վկայությունը՝ գրված 1905 թ. «Ինքնակենսագրության» մեջ. «Շատ վաղ եմ սկսել ոտանավոր գրել, - գրում է Թումանյանը: - 10-11 տարեկան ժամանակս Լոռիս-Մելիքովի վրա երգեր էին երգում ժողովրդի մեջ: Այդ երգերին տներ էի ավելացնում և գրում էի զանազան ոտանավորներ - երգիծական, հայրենասիրական և սիրային»⁵:

Սակայն այս տարիներում գրված ոչ մի հավաստի տող մեզ հայտնի չէ: Ամենահին Բանաստեղծությունը, որ հասել է մեզ, «Հոգուս հատորն» է (1881), ապա «Օրորքը» (1882), «Հայ վաճառականը», «Երբ որ կանցնի ձմեռն սաստիկ» (1883), «Ինչո՞ւ ես տխուր» (1884):

Այս Բանաստեղծությունները գրվել են Ջալալօղլիում աշակերտ եղած ժամանակ, իսկ այդ ժամանակ Թումանյանի համար Բանաստեղծություն գրել՝ նշանակում էր գրել դասագրքի լեզվով, կամ որ նույնն է, Պատկանյանի, Շահագիզի լեզվով: Այս մասին գրում է նաև ինքը՝ Թումանյանը. «Ութսունական թվականներն էին: Մեր կյանքում ռազմական փողի նման թնդում էին Գամառ-Քաթիպայի ազատ երգերը, վարար գետի նման հոսում էին Բաֆֆու վեպերը անընդհատ ու խորհրդավոր, մամուլի մեջ աջ ու ձախ շառաչալից մտրակում էր Գրիգոր Արծրունին, իսկ Թիֆլիսի թատրոնում զինվորական երաժշտությունը հնչեցնում էր «Ջեյթունցիների մարշը», և որոտում էր Ադամյանը»⁶:

Փաստորեն, «Հոգուս հատորը» տասներկուամյա աշակերտի առաջին չափածո թոթովանքն է, որի լեզուն թեև դասագրքինն է, ընդունված գրականը, բայց միաժամանակ թումանյանական խոսքի գաղտնիքն է պարունակում, հստակն ու ժողովրդայինը գլխավոր են դարձել այս մի քանի տողի մեջ.

*Հոգուս հատոր
Մըրտիս կըտոր,
Դասիս համար
Դու մի՛ հոգար,
Թե կան դասեր
Կա նաև սեր,
Եվ ի՞նչ զարմանք
Իմ աղավնյակ,
Որ կենդանի
Մի պատանի
Մերը սրտում*

⁵ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 53:

⁶ Նույն տեղում, էջ 353:

Դաս է սերտում:

(Հովհաննես Թումանյան, հ. 1, էջ 427)

Մյուս բանաստեղծությունները հայրենասիրական են՝ գրված Պատկանյանի ազդեցությամբ, իսկ լեզուն էլ գրական՝ շահագիզյան-պատկանյանական է, օրինակ.

*Տարիք ու դարեր անցան,
Այլոց է լուռ ծառայող,
Այդ առթիվ դառնաճաճան
Վիճակն էլ կա անփոփոխ:*

(Հ. 1, էջ 431)

Այս բանաստեղծության շարունակվող տողերում ունենք նաև **գրկվեցավ, տեսանես, եղբարցդ, քաջաց դամբարան, խոցալից** և այլ բառաձևեր: Կան բռնի հոդագեղջումներ և շրջադասություններ, 60-ական թվականներին բնորոշ հանգեր՝ գլխավորապես պատկանյանական ձևի.

*Քեզ ինչ՝ անուսում մնան հայ որդիքը,
Թող նրանց դարդը քաշեն հայ մարդիկը...*

(Հ. 1, էջ 430)

1887 թվականին «Նոր դարում» հրատարակվում է Թումանյանի «Մի ավանդություն» վերնագրով հոդվածը և 12 մանրապատումներ: Հոդվածը գրված է ժամանակի ընդունված գրական լեզվով, իսկ մանրապատումների մեջ լռեցի հերոսների խոսքը բարբառն է, երբեմն աննշան գրականացված. հեղինակային խոսքը գրական լեզուն է: «Շունն ու կատուն» նույն շրջանի գործ է, բայց հեղինակային խոսքը շատ մոտեցված է բարբառին և քիչ բանով է տարբերվում «հերոսների» լեզվից: Այսպիսով, «Թումանյանը հայտնագործում է, որ ոտանավորներ կարելի է գրել ոչ միայն դպրոցի, դասագրքի՝ պատկանյանական-շահագիզյան լեզվով, այլ նաև Լոռվա բարբառով կամ նրան մոտ լեզվով»⁷:

1887 թ. գրված բանաստեղծությունների նախնական տարբերակներին ծանոթ չենք, այդ ոտանավորները պահպանվել են 1890-91 թթ. հրապարակված տարբերակներով: Դրանց լեզուն գրական է, բայց ժողովրդայնության զգալի տարբերով: «Գութանի երգը» բանաստեղծությունում իշխում է գյուղացու կենդանի լեզվի ոգին՝ ժողովրդաբարբառային առանձին լեզվատարբերով (խոփիդ դուրբան, քաշի եզր, ուսիդ մատաղ): Բայց ընդհանուր առմամբ սա «Շունն ու կատուն» լեզուն չէ, այլ շատ ավելի մոտ ընդունված գրականին: Գ. Սևակը Թումանյանի լեզվի զարգացման այս շրջանի մասին գրում է. «Բարբառով է, բայց ոչ բարբառային: Այստեղ չնչին է գրական տարբեր»⁸:

1890-ական թվականների շեմին Թումանյանը «վայրենի» լեզվից հրաժարվեց ու

⁷ Իշխանյան Ռ., Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Երևան, 1978, էջ 224:

⁸ Սևակ Գ., Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, էջ 85:

անցավ «քաղաքակիրթ» լեզվի գործածությանը՝ զոհելով այն թարմը, աշխույժը, որ գրական ասպարեզ էր հանում: Ահա այդ շրջանի սիրային բանաստեղծությունից մի հատված.

*Ների՛ր, ո՛վ կույս, որ հուզեցի
Խաղաղ կուրծքդ կուսական,
Մեղսոտ սրտով ես չուզեցի
Կործանել քո ասպազան:*

(Հ. 1, էջ 19)

Բանաստեղծի վկայությամբ, իր վրա ազդել է 1887 թ. «Հյուսիսափայլի» հավաքածուի ընթերցումը: Այս մասին նա գրում է. «Սրանով էլ պետք է բացատրել այն երևույթը, որ իմ էն ժամանակներում գրած ու 1890-92 թթ. Մոսկվայում տպած ոտանավորների մեջ պատահում են «Հյուսիսափայլի» ոչ միայն ոճերն ու դարձվածքները, այլ մինչև անգամ բառերն ու բառերի ձևերը»⁹:

Այսպիսով, Թումանյանը նախապես գրել է ժամանակի գրական չափածոյին հատուկ լեզվով, ապա 1886-87 թթ. զուգահեռաբար ստեղծագործել նաև բարբառով, կիսաբարբառով կամ ժողովրդայնացված գրականով, բայց շուտով նորից սկսել է գրել գերազանցապես գրական-լրագրային ընդունված լեզվով: Նույն շրջանում գրած պոեմները, այդ թվում «Լոռեցի Սաքոյի», «Անուշի» և «Մարոյի» նախնական տաբերակները նույնպես այդ լեզվատճական որակն ունեն: Ահա հատվածներ այդ պոեմների առաջին տաբերակներից.

«Լոռեցի Սաքո»

*Այն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
Ժայռերն ամեհի նոթերը կիտած,
Դեմ ու դեմ կանգնած համառ ու անթարթ
Հայացքով իրար նայում են հանդարտ:
Սև ծովի նման մլարը կանգնած
Գրկում է նրանց կուրծքը կախ ընկած,
Որ կարծես ահա հենց այս վայրկյանին
Վայր կընկնեն անահ անցվորի գլխին:*

(Հ. 2, էջ 302-303)

«Անուշ»

*Այն մի հայացքով պատանի Սարոն
Գրկեց Անուշի պատկերը հոգով,
Այնինչ գեղեցիկ Անուշը նրան
Սիրեց կուսական առաջին կրքով:
Բայց հազար ափսոս, առաջին անգամ
Երբ մարդու սրտում զարթնում է սերը,
Նրա հետ իսկույն սատանայական
Հայտնվում են և կյանքի հոգսերը:*

⁹ Թումանյան Հ., հ. 4, էջ 336-337:

(Հ. 2, էջ 325)

«Մարո»

*Մեր գյուղն այն է, ուր հպարտ
Լեռների մեջ միգապատ,
Խոր ձորերի քարափին
Ձեռքը դրած ճակատին
Մտածում է տխրադեմ,
Ի՛նչ է ուզում՝ չգիտեմ...*

(Հ. 2, էջ 291)

Ուշագրավ է այն փաստը, որ այս երեք պոեմներից ավելի պատկերավոր-գրքային լեզու ունեցել է «Անուշը» և հետագայում էլ ամենաարմատական մշակման ենթարկվել է այն:

1900-1903 թվականների ընթացքում Թումանյանը լիովին ազատվեց իր ներշնչանքին անհարազատ լեզվի և ոճի կաշկանդումներից և ընթերցողի հետ խոսեց իր ստեղծագործական խառնվածքին բնորոշ լեզվով: «Մայաթ-Նովայից հետո այդպիսի մեծ լուսաստու չէր ծագել հայ գրականության երկնակամարում»¹⁰, - այսպես է գնահատում Թումանյանի լեզվի այս որակը Ռ. Իշխանյանը:

Դեռևս 1890-ական թվականների երկրորդ կեսին, հատկապես վերջերին բանաստեղծի հակումը դեպի ժողովրդային խոսքը մեծանում էր: Նա այդ ժամանակ գրել է ժողովրդային գրական լեզվով որոշ գործեր, բայց լիակատար հեղաշրջումը կատարվել է 1900 թվականից հետո: Նույն ժամանակագրությամբ էլ ձևավորվել է Թումանյանի տեսությունը գրականության լեզվի ժողովրդայնության վերաբերյալ. «Լեզուն է ամեն մի ժողովրդի ազգային գոյության ու էության ամենախոշոր փաստը, ինքնությունության ու հանճարի ամենախոշոր դրոշմը, պատմության ու հեռավոր անցյալի կախարդական բանալին, հոգեկան կարողությունների ամենաճոխ գանձարանը, հոգին ու հոգեբանությունը»¹¹, - գրել է Թումանյանը:

Խորապես մտահոգված ժամանակի գրական լեզվում տիրող հակասական ու շփոթ դրությունից՝ Թումանյանը նշում է ժամանակի գրական լեզվում գերակշռող միտումը՝ ժողովրդի խոսակցական լեզվի «ընտիր բառերի, սեղմ ու սերտ պատկերավոր ոճերի, պարզ ու շքեղ ձևերի» օրինականության ընդունում և դրանց թափանցում գրականության մեջ: Եվ միանգամայն համոզված իր իրավացիության մեջ՝ նա հանգում է խոշոր ընդհանրացումների՝ գրելով. «Եվ էսպես, հայոց գրական լեզվի խնդիրը զանազան շրջաններ անցնելուց հետո, վերջնականապես պիտի վճռվի ժողովրդական լեզվի կատարյալ հաղթանակով, ժողովրդական լեզվի հաղթանակը պիտի պսակվի ազգային ուժեղ գրականությամբ, իսկ ազգային ուժեղ գրականություն կնշանակի՝ ինքնություն ու հզոր ժողովուրդ»¹²:

Գրական լեզվի կազմավորման հարցում Թումանյանն ընդգծում է նաև հայ բարբառների որոշիչ նշանակությունը. «... հավաքել հայոց բարբառների, բովանդակ հայության լեզվական գանձերը, բառերն ու ոճերը, ամբարել, ուսումնասիրել ու օգ-

¹⁰ Իշխանյան Ռ., Արևելահայ բանաստեղծական լեզվի պատմություն, էջ 232:

¹¹ Թումանյան Հ., հ. 4, էջ 370:

¹² Նույն տեղում, էջ 380:

տագործել, կազմել հայոց կենդանի լեզվի բառարանը, ստեղծել հայոց ազգային գրական լեզուն»¹³։ Թումանյանը չի թերագնահատում նաև գրաբարի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի, հատկապես նրա լեզվի զարգացման խնդրում և համոզված է՝ կատարյալ գրական լեզուն կլինի ժամանակի գրականության լեզվի, ժողովրդական բարբառի և գրաբարի ներդաշնակ զուգակցումը, սակայն լեզվի զարգացման ու թարմացման հարցում առաջնային է համարում ժողովրդական գունեղ ու հարուստ բարբառները, քանի որ, ըստ Թումանյանի՝ հայ ժողովրդի լեզուն խարսխված է մեկ ընդհանրության՝ բարբառի վրա. «...հայ ժողովրդական բարբառները մի լեզու են և հայտնաբերում են մի ամբողջական հայություն»¹⁴։

Գուրգեն Սևակը Թումանյանի լեզվի պատմության այս նոր փուլը անվանում է բեկման շրջան։ Լեզվական այս նոր որակը, որ կոչում ենք թումանյանական, էապես տարբերվում է 1890-ական թթ. հրապարակած երկերի լեզվից։ Ակնհայտորեն տարբեր են նաև 1890-ական և 1900-ական թվականների «Մարոյի», «Անուշի» և «Լոռեցի Սաքոյի» տարբերակների լեզվական առանձնահատկությունները։

Այս շրջանում թումանյանական լեզվի ամենից ավելի ակնհայտ երևացող առանձնահատկությունը **էս, էդ, էն**-ի ու նրանցով կազմված բառերի գործածումն է **այս, այդ, այն**-ի փոխարեն։ Թումանյանը փորձել է տեսականորեն հիմնավորել այդպիսի բառերի գործածությունը, և նրա գլխավոր փաստարկն այն է, որ **այս, այդ, այն**-ը չկան ժողովրդական կենդանի հայերենի (բարբառ, միջբարբառային խոսակցական և այլն) որևէ տարբերակում, մինչդեռ **էս, էդ, էն**-ը գործածական են հայ ժողովրդի մի մեծ հատվածի խոսվածքներում։ Բավական էր, որ բանաստեղծը 1890-ական թվականներին գրած «Այն Լոռու ձորն է» դարձներ «էն Լոռու ձորն է», կամ «Մեր գյուղն այն է» դարձներ «Մեր գյուղն էն է», որպեսզի նոր երանգ զգացվեր նրա լեզվի մեջ՝ ժողովրդայնության երանգը։ Սենեքերիմ Մելքոնյանը «Թումանյանի պոեզիայի լեզուն և ոճը» գրքում «Անուշ», «Մարո» և «Լոռեցի Սաքո» պոեմներում նմանատիպ բառերի 250 անգամից ավելի գործածության դեպքեր է նշում։ Իրականում բարբառային բառերը և **էս** ու **էն**-ը ժողովրդայնության ոչ թե իսկական հատկանիշներն են, այլ խաբուսիկ ցուցանիշները, քանի որ Թումանյանի երկերը առանց **էս** ու **էն**-ի և բարբառային բառերի էլ ունեն չգերազանցված ժողովրդայնություն՝ մնալով գրական լեզվի մակարդակին։ Ահա մի հատված «Անուշից».

*Օխտն աղբյուրից ջուր է առել
Կույս սափորով, լուռ ու մունջ,
Օխտը ծաղկից ծաղիկ քաղել
Կապել սիրո ծաղկեփունջ։*

Արդյո՞ք այս հատվածին ժողովրդայնություն է տալիս «օխտը» բառը. չէ՞ որ այստեղ կան բառեր, որոնք ոչ մի բարբառում էլ չեն կարող լինել՝ կույս, սափոր, ծաղկեփունջ, աղբյուր։ Ժողովրդայնություն տվող բառերը չեն, այլ հարազատ, ժողովրդային լեզվամտածողությունը, պարզ, ոչ շինծու լեզուն, որ տրվում է հարազատ ժողովրդի կենդանի խոսքի ուշադիր զննումով և հմուտ օգտագործմամբ. «Յոթն աղբ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 397։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 419։

յուրից ջուր է առել», «յոթը ծաղկից ծաղիկ է քաղել» և այլն, ահա սրանց նման արտահայտությունները, բուն ժողովրդական պատկերավորումներն ու դարձվածներն են ապահովում լեզվի ժողովրդայնությունը, բայց ոչ երբեք բարբառային բառերը», - գրում է Գուրգեն Սևակը:

Այսպիսով, թեև **էս** ու **էն**-ը թումանյանական լեզվի ամենից ավելի հեշտ նկատվող տարրերն են, բայց ամենակարևորը չեն. բանաստեղծի լեզվի ժողովրդայնության մի շարք գործոններ ևս շատ կարևոր են: Այդպիսի գործոններից է Թումանյանի լեզվում ժողովրդի կենդանի լեզվից եկող բառապաշարային ամբողջ զանգվածը, որը կարելի է մի քանի շերտերի բաժանել.

1. Ժողովրդաբարբառային այն ձևերը, որոնք ունեն գրական ձևավորմամբ գուգահեռներ՝ **հեք, մեք, ձեռ, լեն, ախալեք, օխտն, աշխարհք, նոթեր, դժար, արնոտ** և այլն:

2. Բառապաշարի այս շերտում կենդանի խոսքից առնված այն բառերն են, որոնք գրական լեզվի հասարակական զգացողությանը մասամբ կամ լիովին ներհակ են, բայց որոնք անհրաժեշտ են եղել բանաստեղծին լեզվի ժողովրդայնացման ամբողջ համակարգում: Այս բառաշերտը Թումանյանի գործածած ժողովրդաբարբառային բառերի մեծագույն մասն է ընդգրկում և իր մեջ բաժանվում է ենթաշերտերի.

ա) Միաշեշտ բառեր. **նան, ամպշող, պուճախ, չոբան, դոնադ:**

բ) Կրկնավորներ. **ձեն-ձուն, վաշ-վուշ, թելիկ-մելիկ, ահել-ջահել:**

գ) Հարադրություններ, դարձվածքներ, ժողովրդային ասույթներ:

Թումանյանի լեզվի ժողովրդայնության շատ կարևոր բաղադրիչներ են հարադրությունները, դարձվածքները, ասույթներն ու ասացվածքները: Ահա դրանցից մի քանի նմուշներ. ականջ արա, մեյդան բաց արեք, ծաղրատեղ դառար, աչքս խավարի, ձեն եմ տալի, մագդ կտրած, տարած ետ բերած և այլն: Բացի սրանցից, Թումանյանի խոսքի շատ հատվածներ կապված են ազգային ավանդույթների հետ: Օգտվելով տարբեր բարբառներով գրի առնված ժողովրդական նյութերից ու լեզվական ատաղձից՝ գրողն ընթացել է ո՛չ թե մեկ, ասենք՝ Լոռու, ո՛չ էլ տարբեր բարբառների պարզ համադրման սկզբունքով, այլ ժողովրդական մտածողության ձևերին խարսխված գրական լեզվով: Այս մասին հենց ինքը՝ Թումանյանը գրում է. «Ոմանք կարծում են, թե եթե երբեմն Լոռուցն եմ առնում գրվածքիս նյութը կամ էս, էն ձեն եմ գործածում, ուրեմն Լոռու բարբառով եմ գրում: Չարաչար սխալվում են: Ինչպես նյութի, էնպես էլ լեզվի վերաբերությամբ ես ինձ միանգամայն ազատ եմ համարում և օգտվում եմ ամեն տեղից»¹⁵:

Թումանյանի լեզվի ժողովրդայնության ամենակարևոր գործոններից մեկն էլ ժողովրդական ստեղծագործությունների՝ հեքիաթների մշակումն է: Անահիտ Վարդանյանը իր «Հովհաննես Թումանյանի հեքիաթները» գրքում փաստարկներ է բերում այն մասին, որ Թումանյանը բանահյուսական զանազան ժողովածուներից նախապես հավաքում էր ժողովրդական լեզվին բնորոշ բառեր ու արտահայտություններ՝ հետագայում իր հեքիաթներում օգտագործելու նպատակով: Այդ է պատճառը, որ «Հովհաննես Թումանյանի հեքիաթներում ժողովրդախոսակցական կենդանի խոսքը շողշողում է իր անխարդախ երանգներով, իբրև խոսուն վկա նրա բա-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 402:

նաստեղծական անհատնում հնարավորությունների»¹⁶։ Թումանյանի հեքիաթները լի են նաև ժողովրդական առածներով, ասացվածքներով ու թևավոր արտահայտություններով, ինչպես, օրինակ, «Մարդ ինչ անի, իրեն կանի», «Լավություն արա ու թեկուզ ջուրը գցի, չի կորչի», «Ով ուզում է հաց ուտի, պետք է աշխատի» և այլն։ Սրանցից բացի Թումանյանի հեքիաթները համեմված են նաև ժողովրդախոսակցական լեզվի «աղը» հանդիսացող յուրահատուկ պատկերներով՝ օրինանք, բարեմաղթություն, հորդոր, հանդիմանություն, սպառնալիք, անեծք, ինչպես «Ապրած կենաս», «Աստված օրհնի», «Մուրազդ Աստված կատարի», «Այ Աստծու բարին քեզ, բարով, հազար բարով եկար», «Վա յ, քու դեսը դրկողի վիզը կոտրի», «Քու տունը քանդվի» և այլն։

Ժողովրդայնության ոչ պակաս կարևոր գործոն է խոսքի սեղմությունը։ Թումանյանի ստեղծագործություններին հատուկ չեն բազմաբարդ նախադասությունները, ճոխ մակդիրները, մանրակրկիտ նկարագրություններն ու մանվածապատ-վերամբարձ ռճր։ Այս մասին նա գրում է. «Մարդ ինչքան թեթևություն է զգում, երբ ահագին կտորները ջնջում է և դուրս բերում մի սեղմ, կոկիկ երկտող»¹⁷։ Որպես ասվածի վկայություն՝ բերենք «Գառնիկ ախպեր» հեքիաթի բնագրի վրա կատարած Թումանյանի մշակումներից մեկը։ 1905 թ. տպագրվում է այսպես.

*-Ա՛խ իմ մանուկ, որք ու անտեր,
Իմ անլեզու Գառնիկ ախպեր,
Էլ ո՞նց անեմ, ի՞նչ անեմ ես...-
Կանչում է խեղճ Մանուշն էսպես,
Վա յ է տալիս,
Լալի՛ս, լալի՛ս...*

1909 թ. հրատարակության մեջ այս հատվածից մնացել է միայն այս երկտողը.

*Խեղճ Մանուշը վայ է տալիս,
Վայ է տալիս, լալի՛ս, լալի՛ս:*

Փաստորեն՝ Թումանյանը անընդհատ աշխատել է իր հեքիաթների վրա, մշակել ու վերամշակել դրանք, տքնել յուրաքանչյուր դրվագի ու հատվածի վրա՝ հավատարիմ իր սկզբունքին. «Ես ջնջելական եմ, սեղմություն եմ սիրում»¹⁸։ Իսկ լեզվի նկատմամբ գրողի այս խստապահանջությունը գալիս էր այն համոզումից, որ «...ամեն մի հնչյուն, ամեն մի բառ, ամեն մի ձև կամ ոճ մի մեծ ստեղծագործություն է ու մի ամբողջ աշխարհ»¹⁹։

Այսպիսով, Թումանյանը իր երկերում, ժողովրդային խոսքը մեծ չափով գործածության մեջ դնելով, հաղթահարել է գրական լեզվի մեջ եղած արհեստականությունը, լրագրայնության հատկանիշները, բայց ոչ գրական լեզուն, որը իր կառուցված-

¹⁶ Վարդանյան Ա., Թումանյանի հեքիաթները, Երևան, 1971, էջ 166:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

¹⁹ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 375:

քով և շատ ուրիշ հատկանիշներով ապրում է Թումանյանի խոսքում, միայն դա այլևս շահագիզյան-պատկանյանական լեզուն չէ, այլ լեզվական մայր հողից ուժ ու հյութեր առածը: Օրինակ՝ «Անուշում» քիչ չեն այնպիսի հատվածներ, որոնց լեզուն ամեն ինչով խստորեն գրական է, բայց ժողովրդաբարբառային այս կամ այն բառի, արտահայտության գործածությամբ խոսքը ստացել է թումանյանական իր երանգը.

*Կանչում է կրկին, կանչում անդադար
Էն չքնաղ երկրի կարոտը անքուն,
Ու թներն ահա փռած տիրաբար
Թռչում է հոգիս, թռչում դեպի տուն:*

(Հ. 2, էջ 46)

Այս հատվածում միայն մեկ բառ կա ժողովրդախոսակցական երանգով՝ «էն», սակայն այստեղ առկա է, այսպես կոչված, «ներքին ժողովրդայնությունը»: Երբեմն այդպիսի մեկ բառ էլ չի լինում և հատվածը կառուցվում է զուտ գրական բառօգտագործմամբ: Ահա մի օրինակ.

*Ողջո՛ւյն ձեզ, կյանքիս անդրանիկ հուշեր,
Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,
Թռչում կարոտով, փնտրում ձոր ու լեռ,
Դյուխական ձայնով կանչում է հանդես:*

(Հ. 2, էջ 49)

Ամփոփելով այս բոլորը՝ կարող ենք ասել, որ Թումանյանի ստեղծագործությունների լեզուն շատ կողմերով գրական հայերենն է, և այդ լեզվի հագեցումը ժողովրդային խոսքով որակապես մեծացրել է նրա գեղարվեստական ընդգրկումը: Գրականի և ժողովրդաբարբառայինի միաձուլումը կատարված է ստեղծագործորեն, արվեստի տաղանդի զորությամբ և ստացված ամբողջությունը թումանյանական լեզվի գեղագիտական որակն է: Այդ լեզվով էլ ստեղծվեց հայ նոր գրականության քնարական և քնարափիլիսոփայական ամենաուշագրավ հատվածներից մեկը՝ Թումանյանի քնարերգությունը և նրա կազմում հատկապես Թումանյանի քառյակները: Այս մասին Ռ. Իշխանյանը գրում է. «Թումանյանի քառյակներն իրենց արտահայտած խոհերով զարմանալիորեն միասնական են, նրանց բոլորի բովանդակության հսկայական բազմազանությունը միաժամանակ չափազանց միասնական է իբրև մի մեծ, ամբողջական մտածողության տարբեր դրսևորումներ»²⁰:

Թումանյանի քառյակների լեզուն ժողովրդայնության տեսակետից նույն մակարդակի վրա է, ինչ որ նրա մյուս լավագույն երկերին: Քառյակներում չկա **այս, այդ, այն**-ի և նրանցով կազմվածների գործածության և ոչ մի դեպք: Հաճախ այստեղ ժողովրդային խոսքի տարրերը վճռական դեր են կատարում քառյակը կառուցելու գործում, օրինակ.

-Էս է, որ կա... Ճիշտ ես ասում, թասդ բեր:

²⁰ Իշխանյան Ռ., Արևելահայ բանաստեղծական լեզվի պատմություն, էջ 252-253:

Էս էլ կանցնի՝ հանց երազում, թասդ բեր:

Կյանքն հոսում է տիեզերքում զնգալեն,

Մեկն ապրում է, մյուսն ըսպասում, թասդ բեր:

Այստեղ «թասդ բեր» արտահայտությունը գլխավոր դեր ունի. այն տողերի գլխավոր հանգակագմիչն է և միաժամանակ պահպանում է ամբողջ քառյակի յուրովի կենսուրախ ու բարձր, նաև իմաստասիրական տրամադրությունը:

Թումանյանի ստեղծագործություններից բազմաթիվ արտահայտություններ, բառեր, անուններ, վերնագրեր մտան հայերեն խոսակցական, նաև գրավոր լեզվի մեջ: Բանահյուսական մի շարք անուններ ու ասույթներ էլ Թումանյանի երկերի շնորհիվ հաստատվեցին ամենօրյա հայերենի մեջ և կազմվեցին արտահայտություններ թումանյանական խոսքերի ազդեցությամբ, հիշենք դրանցից մի քանիսը. «Բանը հասավ դիվան բաշուն», «Գող փիսո», «Քաչալ շուն», «Մի զրո չոբան», «Մահը մերն է, մենք մահինը», «Գործն է անմահ», «Մի լինի ուրագի պես», «Մի տուն լիքը մանուկներ» և այսպես շարունակ:

Թումանյանական հերոսների ու երկերի անուններն էլ գործածվում են որևէ մեկին բնորոշելու համար, ինչպես՝ Չախորդ Փանոս, Քաջ Նազար, Ձենով Օհան, Բազազ Արտեմ կամ նաև «Իրար հետ շուն ու կատու են», «Եղավ Կիկոսի մահը», «Իսկական Բազազ Արտեմ», «Չարի վերջն էդ է», «Դառավ մի կաթիլ մեղրը» և այլն: